

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ІНСТИТУЦІЙ В ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Линник І.В. (м. Київ)

Анотація

В статті дається аналіз соціокультурних передумов становлення економічних інституцій в перехідному суспільстві, інституційні зміни в суспільстві, формування економічних інститутів в сучасних умовах.

Ключові слова

ЕКОНОМІКА, ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ, ЕКОНОМІЧНА НАУКА, ЕКОНОМІЧНА СВІДОМІСТЬ, ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА, ЕКОНОМІЧНЕ МИСЛЕННЯ, ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИЙ, ІНСТИТУТИ РИНКУ, ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ, ІНСТИТУЦІЇ.

Вступ

Економіка виступає системою знань, які завжди опосередковані здатністю суб'єкта соціальної дії до їхнього сприйняття, інституалізації і безпосереднього втілення у вигляді соціальних інститутів. Ця здатність, в свою чергу, обумовлена соціокультурним середовищем, в якому виховувався індивід, і тими цінностями, які він набув в процесі соціалізації. Економіка, як наука, в своїй структурі не має дисциплін, які б вивчали ці проблеми, що дає змогу залучити до цього процесу соціально-філософський аналіз і методи пізнання.

Актуальність теми дослідження в тому, що в суспільстві не вщухають суперечки щодо правильності обраної трансформаційної економічної моделі і практики її застосування в країнах з перехідними економічною та політичною системами. Перехідний процес в економічному середовищі – це не тільки перебудова продуктивних сил, відносин власності, механізмів обміну й розподілу, а й створення нової системи цінностей, мотивації людської діяльності, які супроводжуються трансформацією суспільної свідомості, зміною змісту її основних структурних компонентів.

Для України та інших постсоціалістичних країн ця перехідність набуває своєрідних форм, що пов'язані з докорінним зламом усталеної соціально-економічної системи та заміною її на іншу – переходом від планової до ринкової системи. Перехід передбачає намагання передусім прилучитися до світових політичних, соціокультурних та економічних процесів. Мова йде про формування ліберально-демократичного суспільства з соціально-орієнтованою ринковою економікою, які складають ядро сучасної глобальної спільноти і сучасних світових трансформацій.

Мета статті:

– проаналізувати соціокультурні передумови становлення економічних інституцій в перехідному суспільстві;

– визначити понятійно-категоріальний апарат економічної діяльності;

– обґрунтувати шляхи оптимізації економічної діяльності в перехідному суспільстві.

Обговорення проблеми

Процес переходу українського суспільства від “розвинутого соціалізму” і планової економіки до демократичного суспільства полягає у його входженні в русло загальноцивілізаційного розвитку, органічного включення в систему економічних і політичних взаємозв’язків світової співдружності. Це необхідно заради подолання безумовного відставання і освоєння нової технологічної і інформаційної культури, досягнення більш високого рівня свободи розвитку людської індивідуальності. За таких обставин не зрозуміло, в який бік проходить трансформація, маючи на увазі жорсткі формулювання: капіталізм, соціалізм. Ці постулати втрачають свою однозначність і жорстку спрямованість на зламі тисячоліть. Мова йде про соціальну ринкову економіку, тому що ринкова економіка (особливо її соціальна спрямованість) відображають той рівень розвитку, який складає ядро сучасної глобальної спільноти і характеризує спрямованість сучасних світових трансформацій.

Соціальна система, будучи елементом буття, залежить не тільки від космічних і земних ритмів та зв’язків, але має і свої власні виміри. Соціальний простір і соціальний час – це об’єктивні форми історичного процесу, форми спілкування і діяльності його суб’єктів. Він розуміється не просто як фізичне явище, але і як сфера організованої людської діяльності. В ньому кожна людина, або спільність людей знаходяться в певному відношенні не тільки з природними, але і з соціальними явищами, а також одна з одною.

Соціальне буття людини відрізняє її від буття інших видів живого. В суспільстві людина соціалізується, тобто набуває економічні, політичні, правові, моральні, духовні та інші властивості. Завдяки їм вона здійснює спілкування, поведінку і діяльність, приймає участь у виробництві, розподілі і споживанні матеріальних і духовних благ. Володіючи свідомістю і певною системою світогляду, соціальними властивостями, людина стає особистістю. Вона осмислює навколишній світ і саму себе цілеспрямовано, активно і творчо проявляє себе, задовольняючи власні потреби і інтереси.

Буття суспільства представляє собою спільну життєдіяльність людей, які мають певну самоорганізацію для задоволення своїх матеріальних і духовних благ, а також систему соціальних відносин, яка складається з загальноприйнятих норм і принципів, які регулюють їхні відносини. Економічне середовище, яке є сферою життєдіяльності людини, завжди опосередковане її здатністю як суб’єкта соціальної дії, до сприйняття певних економічних ідей і теорій. Вони пояснюють

економічні процеси, які проходять в суспільстві, а також формують умови для безпосереднього інституційного втілення цих ідей через соціальні інститути. Специфічною ознакою цього процесу є те, що функціонування їх має соціокультурний зміст. Він пов'язаний з цінностями, нормами, ритуалами і символами тощо.

Поняття інституту акцентує культурний аспект регуляції поведінки людей. Це звичний спосіб мислення, керуючись яким люди живуть в суспільстві, успадковується від минулого і є результатом процесу пристосування до обставин минулого та, відповідно, не знаходиться в повній згоді з вимогами дійсного часу. Розглянемо це докладніше.

Визначимо економічну діяльність як найважливішу форму свідомої та цілеспрямованої трудової діяльності людей, у процесі якої вони здебільшого вступають в активні зв'язки з природою та економічні зв'язки й відносини між собою для створення економічних благ у різних сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, обміні, розподілі, споживанні), а також формують свою особистість [1, 419].

Економічну діяльність можна охарактеризувати як процес, який має за мету створення матеріальних благ і розвиток особистості засобами виробництва. Результатом такої діяльності є економічні блага у формі корисних для суспільства товарів і послуг. Вона органічно пов'язана з результатами минулої діяльності, які успадковані від минулих поколінь засобами праці, нагромадженням досвідом та знаннями, в тому числі науковими, цілеспрямованістю, перетворенням природи та її пристосуванням до потреб людей, взаємодопомогою, співробітництвом та конкурентністю, яка проявляється в змагальності.

Економічна діяльність органічно пов'язана з економічною свободою. Остання включає в себе право на приватну власність, творчу ініціативу, на свободу створювати організації за власним вибором тощо. Демократичне суспільство визнає ці права не тільки через те, що досвід показує, що за їх посередництва можуть бути досягнуті високі рівні розвитку самого суспільства. Воно визнає їх по двох іншим, не менш важливим причинам. Економічна свобода доповнює свободу особисту і дозволяє кожному розвиватися на основі своїх власних поглядів і цінностей. Заперечувати економічну свободу, значить заперечувати особисті якості і право любої людини розпоряджатися своєю долею.

Особистісна свобода в ринковій економіці не передбачає винагороди людині відповідно до її "істинних заслуг", невід'ємних заслугам і моральній досконалості. Не робить її процвітаючою і оцінка її вкладу з точки зору "абсолютної" справедливості. Важлива тільки та оцінка, яка дається їй іншими людьми, які застосовують виключно власні мірки, виходячи при цьому із своїх смаків, бажань і цілей.

Соціокультурні передумови становлення економічних інституцій в перехідному суспільстві

В ринковому економічному середовищі споживач, перш за все, а значить він – повновладний хазяїн і його потреби повинні бути задоволені. В суспільстві, заснованому на кастах і станах, індивід може приписати свою невдачливість обставинам, які знаходяться за межами його контролю. Він раб, тому що вищі сили, які визначають хід подій, нав'язали йому цей стан. Це сталося не з його вини і у нього немає підстав соромитися свого жалюгідного становища. В ринковій економіці все виглядає інакше – тут положення людини залежить від її особистих зусиль. Кожна людина, честолюбство якої не задоволене в повній мірі, усвідомлює, що вона просто втратила свій шанс, спробувала, але не змогла і її ближній виявився більш вдалим.

Соціальні умови, зміни в економіці, формування ринкових інститутів по-різному впливають на людей. Ця різниця залежить від рівня розвитку самої особистості, від своєрідності її психіки, які необхідно враховувати у спільній діяльності. Кожна людина є індивідуальністю, яка характеризується своїми неповторними рисами, особливостями та властивостями. Вони виявляються у рисах темпераменту, характеру у специфіці інтересів, якостей та інтелекту, потреб та здібностей людини. Саме завдяки різниці цих факторів люди здатні досягти ефективності при одній й тій же діяльності, але тільки в різний спосіб.

Поступова трансформація соціалістичної жорстко організованої ієрархічної соціальної системи і перебудова її в систему, яка дає змогу хоча б намагатися самим собі будувати своє життя, і яка дає їм можливість вибирати із багатоманітності різних форм життєдіяльності ті, які відповідають їхнім схильностям, – така трансформація тісно пов'язана з комерцією.

Інституціями є нормативні системи, які існують в суспільстві, в системі культури. Якщо норми формально проголошені, але практично не втілилися в життя, не закріпилися в культурі на рівні суспільної ментальності, то існує велика ймовірність появи конфлікту та соціальної напруженості на будь-якому рівні соціальної структури. Соціальна напруженість виникає на ґрунті усвідомлення ворожості, ціннісно-гносеологічної несумісності нав'язуваної культури традиційній. Її можна визначити як ситуацію перцепції, усвідомлення несумісності світоглядних основ, яка може бути розв'язана лише шляхом конфлікту. Слід розрізняти конфлікт як засіб досягнення певного результату і конфлікт як самоціль. Економічні конфлікти у демократичному суспільстві є перманентним явищем і, як правило, відбуваються на локальному рівні. Однак у ситуації, коли економічні чинники виступають тлом для ідеологічно вмотивованих виступів протесту, останні здатні стати чинниками соціально-політичної дестабілізації, і як результат – деструктивних трансформацій у суспільстві.

Велика частка сучасних суспільствознавців трактують соціальний інститут як складну конфігурацію звичаїв, традицій, вірувань, установок, правил-регуляторів і законів, які мають конкретну мету і виконують конкретні функції. Так, Т. Лоусон визначає соціальні інститути як встановлені моделі поведінки, із яких складається нормативно-обмежувальний порядок, в межах якого може діяти індивід [2, 149]; В.І. Волович, як форму організації і засіб здійснення спільної діяльності людей, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин за допомогою соціальних норм, правил, принципів і санкцій, що регулюють різні сфери суспільної діяльності [3, 204]; А.І. Кравченко – як пристосувальний устрій суспільства, що створений для задоволення його найважливіших потреб, і який регулюється системою соціальних норм [4, 173]. Звідси, соціальні інститути виступають організованою системою зв'язків і соціальних норм. Вони об'єднують значимі суспільні цінності та процедури і задовольняють головним потребам суспільства. Вони визначають життєздатність будь-якого суспільства і діють від імені суспільства як цілого.

Поведінка людини в суспільстві в значній мірі регулюється соціальними нормами і носить інституційний характер. Ззовні це виглядає як сукупність осіб і установ, наділених певними матеріальними засобами, які здійснюють конкретну соціальну функцію.

Згідно змістовної сторони – це певна система доцільно орієнтованих стандартів поведінки людей, які визначають орієнтацію соціальної діяльності і соціальних відношень, через узгодження системи доцільно орієнтованих стандартів поведінки.

Життя людини в суспільстві – це постійний процес відбору світоглядних моделей і поведінкової адаптації до оточуючого середовища. Розвиток людського суспільства і природи людини можна звести до відбору найбільш адаптованого способу мислення і процесу вимушеного пристосування індивідів до оточення, яке поступово змінюється під впливом розвитку суспільства. Вони є не тільки кінцевим результатом процесу такого відбору і пристосування, який формує переважаючі або пануючі типи відношень і духовну позицію; вони, в той же час, є особливими способами існування суспільства, які формують особливу систему суспільних відносин і відповідно виступає, в свою чергу, діючим фактором відбору.

Таким чином, зміна інституцій веде як до подальшого відбору індивідів з найбільш пристосованим складом характеру, так і до пристосування звичок і темпераменту окремих людей (через зміну внутрішніх елементів світогляду) до оточення, що змінюється внаслідок утворення нових форм соціальної взаємодії.

Сили, під дією яких проходить трансформація старого та формування нового соціального устрою і розвиток людського Соціокультурні передумови становлення економічних інституцій в перехідному суспільстві

суспільства, в кінцевому рахунку зводяться до взаємодії людини з навколишнім середовищем та з іншими людьми. Вони можуть бути пояснені умовами навколишнього середовища (частково суспільним, частково природним), а також самою людиною з її більш або менш визначеним фізичним і духовним складом. В сукупності своїх характерних рис вона постійно змінюється під дією сприятливих факторів. Результатом такого відбору є збереження окремих архетипів поведінки під впливом існуючих на даний час соціальних цінностей, норм і правил. Вони сприяють виживанню того або іншого типу характеру. Тип людини, яка пройшла такий відбір для того, щоб розвивати і продовжувати успадковані від минулого світоглядні моделі, буде в певних межах формувати нову соціальну реальність.

Відбір серед відносно стійких типів вносить зміни в основні властивості характеру любого суспільства. Це можливо шляхом інституціоналізації, яка представляє собою процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, зведення їх в систему, яка здатна діяти в напрямку задоволення певних суспільних потреб. Під час цього процесу проходить заміна спонтанної і екстремальної поведінки на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється і регулюється. Це своєрідний процес закріплення практики в області суспільних відношень у вигляді закону або соціальної норми, прийнятого порядку.

Навчання і соціалізація допомагають людині розвинути вроджені здібності до сприйняття, сформулювати концептуальні основи розуміння і взаємодії з складним і мінливим світом. Для соціалізованої людини більшість понять і структур сприйняття виражаються в термінах соціальної мови. З цієї причини когнітивні здібності, розвиток і навчання є соціальними феноменами і, таким чином, мають свої культурні особливості.

Понятійна структура людини відображає культуру, до якої вона належить, а також успадковані нею соціальні норми і правила. Набуття знань про світ являє собою не тільки індивідуальний, але і соціальний акт. Коли індивідуальні звички визнаються суспільством або групою і закріплюються в цих межах, вони приймають форму соціально-економічних інститутів, як розповсюдженого і незмінного способу мислення або дії, який вкорінений в звичках групи або в звичаях народу. В працях інституціоналістів поняття інституту тісно пов'язується з культурними цінностями і нормами.

З появою інституційних змін в суспільстві розпочинається формування певних правил і норм поведінки визнаних більшістю їхніх послідовників і формування відповідної суспільної свідомості. Інститути є своєрідними символами порядку і організованості в соціумі. Люди намагаються інституціоналізувати свої відносини, які пов'язані із їхніми актуальними потребами. Для виконання своїх функцій індивіди повинні враховувати можливості існуючих стандартів

поведінки, дотримуватися вірності головним принципам і розвивати взаємодію з іншими індивідами. Якщо соціум не володіє набором цих ознак, це означає, що він є недосконалим, повністю не розвинений або знаходиться в занепаді. При нерозвиненості більшості демократичних інститутів суспільство знаходиться або в занепаді, або на початковій стадії культурного розвитку.

Головна роль інституцій в суспільстві полягає в зменшенні невизначеності шляхом встановлення постійної, але обов'язково ефективної структури людської взаємодії. Однак стабільність інституцій не суперечить тому факту, що вони змінюються. "Усі інституції, – зазначає Д. Норт, – від звичаїв, кодексів і норм поведінки до статутного і загального права та контрактів між індивідами – поступово змінюються, а тому безперервно змінюють доступні нам варіанти вибору" [5, 15]. Наростання таких змін може бути настільки повільне й незначне, що помітити їх може хіба що історик. Хоча ми й живемо у світі, де швидкість інституційної зміни очевидна, але це складний процес – наростання змін може бути наслідком зміни правил, неофіційних обмежень, характеру та ефективності дотримання правил.

Зазвичай інституційна система соціуму змінюється поступово, а не раптово. Це може бути підтверджено тривалим процесом трансформації українського суспільства. Те, як і чому вони змінюються, поступово і навіть чому раптові зміни (як от революція чи завоювання) ніколи не бувають стрибкоподібними, є наслідком прив'язаності неофіційних обмежень до суспільства. Хоча офіційні правила можуть змінитися унаслідок політичних рішень, то неофіційні обмеження, які пов'язані із звичаями, традиціями та кодексами поведінки, набагато менше піддаються впливу цілеспрямованої політики. Ці культурні обмеження не лише пов'язують минуле із сучасним і майбутнім, але й дають нам ключ до пояснення шляху історичної зміни. Звідси можна розглядати еволюцію суспільства як процес природного відбору соціальних інституцій, які за своєю природою не відрізняються від звичайних способів реагування на стимули зовнішнього середовища. Вони змінюються при зміні обставин, так як за своєю природою представляють звичні способи реагування на стимули, які створюються цими обставинами.

Інтеграція людей в нові інституційні межі повинна супроводжуватися впорядкованістю системи взаємодій; консолідацією або поєднанням зусиль, а також мобілізацією, коли кожен член групи вкладає свої ресурси для досягнення спільної мети; конформністю особистих цілей індивідів з цілями інших. В зв'язку з цим, в трансформаційному суспільстві повинні бути передбачені механізми, які дозволяють індивідам соціалізуватися до його нових цінностей, норм та соціальних ролей. Характер комунікативних зв'язків має свою

специфіку, яка проявляється в формальних зв'язках, що здійснюються в системі соціалізованих статусів і ролей.

Таке суспільство постає перед нами великою складною системою, яка задовольняє фундаментальні потреби людини, володіє легітимною силою і моральним авторитетом. Воно також охоплює значну сукупність явищ, які виражені за допомогою соціальних норм і санкцій, соціальних організацій. Вони, в свою чергу, мають багаточисленні механізми соціального контролю.

Інституціональна структура суспільства – це своєрідний спинний хребет суспільного життя, оскільки забезпечує соціальний порядок в суспільстві, його стабільність і інтеграцію. Нормативна система повинна бути цілісною, а всі її елементи пов'язані один з одним та виконувати конкретні функції. Ці функції дозволяють змінювати елементи в залежності від зміненої ситуації, перебудовувати зміст тих елементів, що залишилися, та вносити інші зміни, які дозволяють зберігати сталість на протязі не тільки десятиліть, а й століть.

Структура українського суспільства, на мою думку, буде змінюватися, розвиватися, пристосовуватися до об'єктивних реалій життя тільки внаслідок зміни, яка проходить в звичному способі мислення індивідів, що формують дане суспільство. Еволюція суспільства є, по суті, процесом їхньої адаптації, який проходить під тиском обставин в свідомості окремих людей, які вже не в змозі використовувати звичний спосіб мислення та систему світогляду, що склалися в минулому за іншого збігу обставин і з ним узгодженого. Рух суспільства вперед складається, головним чином, в поступовому наближенні до майже точного підпорядкування внутрішніх відносин у відповідність відношенням зовнішнім. Але реально така залежність ніколи точно не встановлюється, так як зовнішні відношення знаходяться під впливом постійних змін внаслідок тотожних процесів, які проходять в внутрішніх відношеннях.

Перебудова звичного економічного способу мислення, під впливом об'єктивних процесів змін в соціальному і природному середовищах, всякий раз робиться із запізненням, в більшості випадків – небажано і тільки тоді, коли до цього примушує сама ситуація, за рахунок якої функціонуюча система поглядів стала неприйнятною. Реорганізація звичних поглядів згідно зміненому оточенню, в більшості випадків, робиться у відповідь на тиск ззовні і по своєму характеру є своєрідною реакцією на ці переми. Здатність соціальної структури розвиватися залежить в значній мірі від ступеня свободи, яку дає окремій людині стан справ в даний момент часу, а також від ступеня схильності окремих членів суспільства щодо дії примусових сил зі сторони оточення.

Суспільство складається із індивідів, і життя суспільства – це життя індивідів, які його формують. Звідси, прийнятий в суспільстві образ і спосіб економічного мислення – це єдність поглядів, яких

притримується переважаюча більшість індивідів суспільства у відношенні до правил, норм і законів суспільного життя. Кожному рівневі розвитку суспільства відповідають ті чи інші ідеї, які формують головні світоглядні орієнтири для людини. Вони пояснюють її поведінку при прийнятті політичних, економічних і соціальних рішень. Будь-яка людина, від якої вимагають змін в способі мислення, образі життя і звичних відношень з оточуючими її людьми, буде відчувати розбіжність між тим способом життя, який нав'язується їй новими потребами, і традиційним, до якого він уже звик. “Будь-яка зміна в поглядах людей на те, що добре і правильно в житті людини, – писав Т. Веблен, – розчищає собі дорогу в кращому випадку із запізненням” [6, 206]. Регрес в поглядах, повернення до тієї позиції, яка була звичною на протязі довгого часу проходить набагато легше, аніж пристосування до нової.

Отже, розвиток економічної сфери українського суспільства значною мірою обумовлений характером життєдіяльності самих українців, їх світоглядом. Це передбачає розуміння закономірностей формування та розвитку відтворювальних процесів на макро- та мікрорівнях, у взаємозв'язку з розвитком політичних, культурних та інших соціальних процесів. Проблема реформування українського суспільства тісно пов'язана з формуванням в межах суспільної свідомості економічної (ринкової) свідомості та економічного (ринкового) способу мислення. Вони є головною і, на мою думку, вирішальною умовою в становленні соціально-ринкової економіки і демократичних інститутів. Економічна свідомість і економічний спосіб мислення людей високорозвинутих суспільств відрізняється від економічної свідомості і економічного мислення людей постсоціалістичного суспільства.

Розуміння цього дасть можливість українському суспільству не проходити всі стадії історичного розвитку високоіндустріальних соціумів, які складають європейське співтовариство, та надасть можливість якісного стрибка в проведенні суспільно-економічних реформ. З вищесказаного можна зробити висновок, що зміни в соціальному середовищі можуть бути викликані як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Внутрішні причини можуть бути пов'язані з неефективністю існуючих інституцій та протиріччям між існуючими інститутами та соціальними мотиваціями. Зовнішні пов'язані із зміною культурних парадигм і культурної орієнтації по мірі розвитку суспільства.

Перш за все, такий стан справ є характерним для суспільства перехідного періоду, яке переживає системну кризу, коли в його надрах виникають нові структури і організації, проходять зміни в суспільних потребах. Відповідно змінюється структура соціальних інститутів, які отримують раніше не властиві їм функції. В своєму розвитку інституції здійснюють суперечливий вплив на соціальне Соціокультурні передумови становлення економічних інституцій в перехідному суспільстві

життя: з однієї сторони, вони становлять собою стійкі комплекси норм і правил, які об'єднують суспільство, а з іншої, поява все нових і нових інститутів, ускладнення інституційного життя може призвести до відчуження і взаємонепорозуміння між суб'єктами соціальної дії. В той же час все зростаюча потреба в культурній та соціальній інтеграції сучасного українського суспільства може бути задоволеною інституційними засобами.

Перехід України від соціалістичного до ліберально-демократичного суспільного устрою з ринковою економічною системою збігся зі зміною геополітичних орієнтирів в світі. Становлення інститутів демократичного соціального устрою і ринкової економічної системи може зайняти роки і навіть десятиліття, оскільки цей процес вимагає корінних змін в інституційній структурі суспільства і нової системи світогляду у людей як на індивідуальному рівні, так і на рівні суспільної свідомості. Прикладом може слугувати втілення ринкових реформ в Україні протягом останнього десятиліття. В соціально-економічній політиці держави було допущено велику кількість помилок, але загальна і основна з них, на мою думку, полягає в спробі використати ринкові методи в неринковій економіці, замість конструювання інституцій самої ринкової економіки. Як влучно підмітив Зб. Бжезинский: „...Ключові інститути радянської влади – хоча є слабкими, деморалізованими і корумпованими – залишилися” [7, 127]. А використання ринкових методів в неринковому економічному середовищі (як свідчить практика) завжди веде до негативних результатів.

Економічні інститути, є своєрідними правилами економічної (в даному випадку ринкової) гри, які встановлюються законом і організаціями, головною метою яких є забезпечення дотримання цих правил усіма економічними суб'єктами, використовуючи стимули не тільки покарання, а й винагороди. Ринкові інститути в широкому розумінні цього слова вміщують ринкову культуру і менталітет. Але вони не тільки формально створюються або засновуються – їм потрібно навчатися. А процес навчання завжди є поступовим і довготривалим. Звідси можна зробити висновок, що ніяким політичним актом, декларацією, законом не можна здійснити радикальну трансформацію української культури і менталітету, які вкорінені в соціальній системі, тільки декларуючи ринкові цінності і демократичні свободи.

Для того, щоб слідувати правилам ринкової економіки, потрібні відповідні знання, які не завжди можна отримати із власного життєвого досвіду. Для людини в ринковому середовищі необхідно сформувати нові і специфічні для неї навички і звички, в яких не було потреби при плановій соціалістичній економіці. В нових умовах старі звички, неринкова економічна культура, ментальність стають тягарем від якого можна позбавитися тільки через успішне вивчення ринкових

механізмів. В перехідних постсоціалістичних країнах потрібно більше часу для трансформації економічного середовища, тому-що більшість політичних і економічних інститутів поки що продовжують відповідати ортодоксальній соціалістичній моделі. Зміни в менталітеті (як відповідь на виклик системної трансформації) відбуваються повільно, тому-що не обмежуються тільки економічною сферою, але суттєво впливають на політичну, соціальну і культурну.

Таким чином, проведення економічної політики при існуючих в українському соціумі структурних, інституційних і культурних умовах стає майже неможливим, тому-що вона повинна їм відповідати. Це прояснює провал моделей і спроб пересадити на ґрунт постсоціалістичної реальності ринкові інституції, методами „шокової терапії”, які були успішними в інших умовах. Вся справа в їхній неадекватності конкретній ситуації в тій або іншій країні. Причина заключається, на мою думку, в неадекватності пропонованих економічних і політичних інструментів існуючим інститутам та культурі суспільства в цілому. Звідси оцінювати їх можна, виходячи тільки із конкретних соціально-економічних умов і тільки із врахуванням їх ефективності.

В сучасній економічній науці починає переважати думка про важливу роль в зміні соціальних інститутів, які мають прямий вплив на розвиток та функціонування економіки, організаційних факторів. До них відносяться такі фактори, як ідеологічні, політичні і соціальні. Я б ще додав культурний фактор. Однією із причин незавершеності, і відповідно, недієздатності інституційної перебудови в Україні є домінування в ній на протязі семи десятиліть економічної системи централізованого планування, а також проведення владою в останнє десятиліття, коли був здійснений перехід до ринкової економіки, послідовної інтервенціоністської і популістської економічної політики. Соціалістична за своєю суттю економічна політика нанесла велику шкоду. Звідси, на мою думку, єдино розумну альтернативу такому варіанту розвитку подій, представляє собою проведення в умовах становлення ринкової економіки в перехідному суспільстві послідовної ліберально-демократичної політики.

Для прикладу, розглянемо як соціокультурні фактори впливають на формування такого важливого економічного інституту ліберально-демократичної системи, яким є ринок. Як вже зазначалося, основою соціально-економічної системи високоіндустріальних країн як би її не називали (постіндустріалізм, посткапіталізм, соціально-орієнтована ринкова економіка, система вільного підприємництва, ринкова економіка) лежать такі соціальні інститути, як індивідуалістичний лібералізм, ринок, інструмент людської співпраці, і капіталізм, діюче втілення ринкової системи. Хоча поняття „капіталізм”, „соціалізм” як постулати втрачають свою однозначність і жорстку спрямованість на зламі тисячоліть, але в багатьох випадках ці терміни взаємопов'язані.

Соціокультурні передумови становлення економічних інституцій в перехідному суспільстві

Водночас кожен з термінів відображає свій аспект єдиної складної системи. Термін “капіталізм” стосується економічної системи, за якої виробничі рішення контролюються тими, хто вкладає капітал у приватне підприємство. Вільне підприємництво означає свободу вибору – у кого купувати, кому і на яких умовах продавати, з ким конкурувати; відкривати свою справу чи найнятися на роботу. А ринкова економіка є не тільки системою, за допомогою якої агенти економічної діяльності (виробники, продавці і покупці) встановлюють контакти і ведуть власні справи, а й головним регулятором економічної активності, який передбачає відповідну інституціональну і політичну структуру. Вільна економіка вмонтована в демократичну політичну систему, що характеризується вільним співіснуванням політичних сил та ідей.

Так, в країнах Східної Європи важливу роль в покращенні політичної і економічної ситуації зіграли ідеї неоліберальної економічної теорії. В основі її рецептів економічного реформування постсоціалістичних суспільств лежала широкомасштабна лібералізація і послідовна стабілізація [8, 28]. Лібералізація передбачала вільне ціноутворення і припинення контролю зі сторони держави в торгівлі, безперешкодне створення нових компаній, а стабілізація включала зменшення інфляції, подолання диспропорцій в народному господарстві і в зовнішньоекономічній сфері. Ці два тісно пов'язаних між собою комплекси реформ здійснюються на ранніх етапах перехідного процесу і повинні приводити до ефективних інституційних перетворень, через встановлення чітких прав власності, створення оптимальної правової та фінансової інфраструктури і реорганізація державного апарату.

Навпроти, вітчизняні вчені-економісти протиставили механізм формування ринку самому ринку, а засоби досягнення мети – самій меті. Так, І.Ю. Кондрат пише: “Хоча лібералізація, стабілізація та приватизація є притаманними для перехідного процесу, але самі вони не здатні створити ринкову економіку” [9, 84]. Це, на мою думку, породжує антагонізми в розумінні головних засад економічної політики держави тому, що самі економічні інститути, за переконанням О.І.Уільямса, “завжди є засобами досягнення чого-небудь і ніколи – кінцевою метою” [10, 640]. Хоча ринок є необхідним стрижнем розвитку національної економіки, він являє собою тільки частину функціонуючої економічної системи. Потрібно ще багато супутніх стратегій, практичних дій і особливого складу розуму, щоб отримати від ринкової системи що не будь путнє.

Одностороння орієнтація на лібералізацію і приватизацію (як головних економічних механізмів трансформації економіки перехідного суспільства) при ігноруванні важливої ролі створення інститутів для ефективного функціонування і розвитку ринкової економіки обійшлася українському суспільству досить дорого. Старі

інститути командної економіки повинні бути знищені або відмерти, а їх місце повинні зайняти нові інститути, створення яких кропіткий процес, в якому особливе місце займає соціокультурний чинник.

Більшість людей під ринком розуміють лише найпростіші його елементи, такі як, виробництво, продаж, купівля, кредит, тощо. Але те, що зараз асоціюється лише з капіталізмом, насправді було відоме задовго до його виникнення. Ці елементи існували вже в давніх культурах понад 2 тис. років до н.е., коли капіталізм як соціальна система ще не сформувався. У багатьох визначеннях змісту поняття „ринок” акцентується увага на системі відносин між людьми. Серед визначень поняття „ринок” найпоширенішими є наступні:

- Ринок – це інститут або механізм, що зводить разом покупців (пред’явників попиту) і продавців (постачальників окремих товарів і послуг) [11, 272];

- Ринок – це будь-який набір угод, за допомогою яких покупці і продавці товару вступають в контакт по причині куплі-продажу певного товару [12, 45];

- Ринок – це відносини між людьми, що проявляються через обмін, який функціонує на ґрунті законів товарного виробництва і обігу [13, 211].

Кожне із вказаних визначень відображає певні сторони економічних відносин. Однак перевагу, на мою думку, доцільно було б віддати останньому. Річ у тім, що зводити ринок лише до обміну, обігу чи торгівлі недоцільно. Це означало б, що для переходу від адміністративно-командної системи управління до ринкової економіки достатньо перебудувати лише макроекономічне середовище. Насправді, цей процес значно складніший і для його здійснення необхідна докорінна перебудова усіх сфер господарської діяльності. Ринкова система – це не тільки механізм, за допомогою якого суспільство виносить рішення щодо того, як розподіляти свої ресурси і виготовлену із них продукцію, але саме з її допомогою ці рішення втілюються в життя. Ринкова система функціонує одночасно як механізм обліку незлічених рішень вільних індивідів і підприємств, і як механізм для практичного виконання цих рішень.

П. Козловскі виділяє в економічній теорії два підходи до теорії ринку, які пояснюють, в певних межах, різні підходи до даної проблеми: по-перше, механістичну модель всезагальної рівноваги в неокласичній концепції і, по-друге, модель взаємодії австрійської школи [14, 38]. В неокласичній моделі ринок визначається як механізм, що веде за ефективною аллокації до рівноваги. В центрі знаходиться аллокація засобів заради задоволення даних потреб. Оскільки свобода задоволення веде до найбільшої спільної користі, все, що заважає свободі, повинне бути усунене. Навпроти, в австрійській традиції ринок уявляється як зв’язок взаємодіючих

індивідів, які переслідують свої індивідуальні цілі. Цей зв'язок опосередковує кожен індивідуальну цілеспрямованість з усіма іншими і, таким чином, забезпечує свободу як можливість дії у відповідності з самостійно поставленими цілями. Поряд з точкою зору оптимальної аллокації тут особливо виступає точка зору свободи.

Ринковий економічний устрій сприяє розвитку інститутів перехідного суспільства в двоякій ролі: з однієї сторони, свобода економічних відношень сама по собі є складовою частиною свободи в широкому розумінні (через це, економічна свобода є самоціллю); з іншої, економічна свобода – це також необхідна умова для досягнення свободи політичної. Принципово змінюються відносини між державою і громадянами: останні отримують свободу вибору, але і зростає ступінь економічного ризику. На мою думку, розпочинаючи перебудову соціального устрою суспільства, більшість країн постсоціалістичного простору не мають можливості вибирати. Через це типи реформ і їхні результати в більшій мірі залежать від початкових соціокультурних умов. Необхідність рішучої і послідовної політики по реформуванню суспільства є наріжним каменем будь-яких соціальних і економічних змін незалежно від початкової ситуації в країні.

Формування в суспільстві такого економічного інституту як ринок було головною передумовою розвитку високоіндустріальних суспільств на їхній індустріальній стадії розвитку. Через це ідеї суспільного розвитку економічної теорії початку ХХІ ст. для них не несуть в собі логічного протиріччя. А в останні десятиліття в цих суспільствах проявляються риси пост-економічного розвитку, заснованого на переважанні неекономічних, нематеріальних цінностей. Одночасно у людини, яка досягла високого рівня матеріального забезпечення і інтелектуального розвитку, помінялася система мотивацій і цінностей, що переорієнтувалася з примноження речового багатства на самореалізацію в діяльності.

Потрібно усвідомити, що ринок – це об'єктивно необхідне середовище для функціонування економіки і суспільства в цілому. Він має власні гносеологічні передумови існування. Однією із фундаментальних проблем організації перехідного суспільства є координування економічної діяльності багатьох індивідів і соціальних груп. Спотворене розуміння сутності ринкових процесів та механізму його функціонування на рівні буденно-практичної свідомості призвело до формування ринкових відносин, які існували в кін. ХІХ – поч. ХХ ст., і які давно відійшли в історію.

На превеликий жаль, світоглядний образ ринкової економіки в українській суспільній свідомості ще залишається під впливом ідей марксистсько-ленінської ідеології, де капіталізм – зло, його головна мета – нажива за рахунок іншого, а головний засіб – обман, експлуатація і т.п. Звідси, в свідомість пострадянської людини

ввійшла масова економічна культура, основою якої є бажання легкої наживи будь-якою ціною, культ насилля та ігнорування суспільних норм поведінки і законів. Звідси „осудження і нерозуміння норм, які вимагаються суспільним життям капіталістичного суспільства та встановлення замість них норм моральнісної поведінки, які здаються необхідними і корисними при соціалізмі, – це просто чисте свавілля” [15, 291].

Із проголошенням політичної незалежності в Україні розпочався повномасштабний процес формування нового суспільства. Як основні цілі, декларувалися демократичні принципи в політиці й ринкові – в економіці. Продекларовані інституційні перетворення в політиці (свобода слова, багатопартійність, рівність громадянських прав), економіці (розвиток підприємництва і приватної власності) та подальший вектор суспільного розвитку на зразок постіндустріальних країн в розбудові української держави формально були підтримані більшою частиною суспільства. Та оскільки вони не забезпечилися відповідними ринковими інституціями, вони не стали реальними регуляторами соціального життя а, відповідно, і домінуючими цінностями та нормами поведінки.

Інститут ринку – це не засіб для здійснення чого-небудь, навпроти, це інституціональне втілення процесів добровільного духовного та матеріального обміну, в які люди вступають зі своїми різними індивідуальними властивостями. Це умови, в яких ми бачимо людей, які намагаються досягти своїх власних цілей, якими б вони не були. Не всі види людської економічної діяльності функціонують на чисто комерційних засадах. Так, споживчий попит, що враховується економічною теорією, виражає лише задоволення, отримане індивідуальними споживачами, які отримують товари і послуги. Він не віддзеркалює того факту, що купівля такої послуги, як освіта, приносить вигоду або задоволення всьому суспільству. Максимізація прибутку і користі може діяти в якості мотивації тільки за певних додаткових умов. В іншому випадку, вся різноманітність людських мотивацій зводиться (в кінцевому рахунку) до абстракцій раціональності, а соціальна обумовленість їхніх цілеспрямованих дій залишається без уваги.

Координація економічної діяльності індивідів в високоіндустріальних країнах здійснюється в інституціональних межах. Але вони є не стільки умовами цієї координації – приватною власністю, максимізацією прибутку і користі та ринковою системою – скільки їх передумовою. В системі вільного підприємництва люди не просто зустрічаються на ринку, де визначають ціни на товари і обсяги його виробництва. Якщо уважно придивитися, то виявиться, що ринкова система – це не система хаосу і анархії, у ній існує певний порядок. Вона являє собою відпрацьований механізм для неусвідомленої координації дій людей і людських спільнот через Соціокультурні передумови становлення економічних інституцій в перехідному суспільстві

систему ринкових економічних інститутів, які розвиваються і змінюються як і людське суспільство в цілому. Але (і це є найголовнішим), інститут ринку розв'язує першочергове завдання будь-якого суспільства – необхідність вижити. Звідси, він потребує підтримки не тільки офіційних законів, але і загально прийнятих правил поведінки. Тільки тоді спрацьовують ринкові механізми „невидимої руки”.

В сучасному постіндустріальному світі формується якісно нові варіанти розвитку людства, в яких параметри духовності людини, її творчого потенціалу виходять на головні позиції. Проходить своєрідна гуманізація економічних відносин, де критерієм виміру явищ і процесів, ринку стає цінність і якість людського життя. Економічне середовище, за таких умов постає не тільки як простір, де зустрічаються суб'єкти економічної діяльності; в той же час він є широким і багатомірним простором міжособистісного спілкування, в процесі якого зіштовхуються різні світоглядні системи – системи узагальнених знань, ідеалів, переконань, інтуїтивних уявлень, ціннісних орієнтацій тощо. Їхніми носіями є люди.

Дослідження глобалізаційних змін ставлять необхідність подолання вузько-економічного підходу до реформ, який ігнорує соціокультурні процеси, які тісно з ним пов'язані. Зараз в Україні йде відновлювальний процес, спрямований на ліквідацію антиринкових деформацій і створення сприятливих умов для цивілізованих економічних відносин, які нададуть їй в недалекому майбутньому функціонувати як саморегульованій системі. На мою думку, в заново створюваній ринковій економіці найбільш необхідним є розуміння не удосконалених теорій ціноутворення на основі граничних витрат або загальної рівноваги, а різницю між нелегітимною економічною поведінкою та легітимними можливостями економічної діяльності людини.

Важливою неекономічною перевагою інституту ринку та ринкової економіки в цілому як системно-духовного явища є та обставина, що економічна діяльність ґрунтується на ролі особистої свободи. У зв'язку з появою у людини почуття господаря змінюються її інтереси, мотиви поведінки, цілі та ідеали. Відбувається взаємодія індивідуальної та суспільної економічної свідомості. В результаті людина опиняється в центрі економічних перетворень. Вона вимушена свідомо реагувати на спади та підйоми в економіці, виявляти власне схвалення або розчарування. Ці почуття поєднуються з моральним світом людини, її цінностями та матеріалізуються через соціальні інститути.

Будь-яка ринкова економіка, за С.Саксом, спирається на три фундаментальні принципи: економічну свободу, економічні контракти та приватну власність [16, 58]. Економічна свобода означає, що людині належить право вибору в тому, як влаштовувати свої власні

справи в економічному і політичному житті. Вона має свободу обирати працю, торгувати з іншими людьми, створювати нові підприємства тощо. Концепція економічних контрактних відносин передбачає право індивіда свободу вибору: купувати та продавати товар, передавати іншій особі право власності на будинок чи завод, створювати товариство чи спільне підприємство.

Право приватної власності дає кожній людині невід'ємне право володіти, управляти та розпоряджатися своєю власністю, незалежно від того, чи це особиста власність, скажімо, житлова площа, або ж економічна структура, наприклад, компанія. Переведення суспільства на капіталістичну основу передбачає запровадження трьох зазначених принципів.

Економіка індустріального суспільства складається з чотирьох головних видів економічної діяльності: виробництво, розподіл, обмін і споживання, де виробництво є головним. Економічні інститути індустріального суспільства задовольняють його потреби в засобах існування, але аж ніяк потреби його індивідів в самореалізації в сферах культурного і духовного розвитку. В межах цієї економічної системи створюються, розподіляються необхідні індивідам матеріальні продукти і виконуються функції адаптації соціальної системи до природного середовища. Така економіка є суспільною системою розподілу праці в умовах приватної власності на засоби виробництва. Всі її учасники виступають від свого імені, але дії кожного з них поряд із задоволенням своїх власних потреб спрямовані на задоволення потреб інших людей. Діючи, кожен надає послуги оточуючим його людям. З іншої сторони, кожному індивіду надають послуги оточуючі його люди. Складається ситуація, коли кожен сам по собі є і засобом і метою – кінцевою метою для себе і засобом для інших людей в їхніх спробах досягти власних цілей.

Головною рисою індустріального суспільства, на відміну від постіндустріального, є домінування індивідуальних матеріальних інтересів над всіма іншими прагненнями людини, які керують нею як суб'єктом господарювання. Економічні відносини виникають там і тоді, коли матеріальні інтереси індивіда починають задовольнятися в результаті діяльності, в якій він виступає як рівноправний контрагент інших членів суспільства, втіленням цієї ситуації є обмін діяльністю або її продуктами. Особливе значення при цьому має та обставина, що ці інтереси постійно викликають зіткнення, які, хоча й піддають соціальні зв'язки серйозним випробуванням в більшій мірі, ніж інші фактори, конституують суспільство як єдине ціле.

Звідси, економічні інституції, які є без сумніву результатом людської діяльності, в той же час не являють собою результат свідомого проектування і планування. Вони ростуть і розвиваються в процесі тісної взаємодії і співробітництва між людьми. Все це, в свою чергу, стає можливим завдяки дотримання певних правил. Ми Соціокультурні передумови становлення економічних інституцій в перехідному суспільстві

поступово відкриваємо корисні для нас цінності, правила та норми поведінки, відмовляючись від інших. Дуже нечисленні країни в світі мають змогу похвалитися міцними інституційними традиціями. У більшості країн вони ніколи не існували протягом досить тривалого періоду, аби перетворитися на глибоко вкорінену традицію. В багатьох із них бракує й тієї основи традицій і переконань, яке в високоіндустріальних країнах змусило працювати навіть ті інституції, що не існували в письмовій формі або нечітко формулювали те, що передбачали.

Ще більше це стосується пострадянських країн, які, не маючи традиції, хоча б приблизно схожої на ідеал “принципу верховенства права”, що його вже тривалий час дотримувалися європейські держави, засвоїли від останніх демократичні інститути без головних, передбачених цими інститутами, ідей та переконань. Соціальні інституції обслуговують конкретний тип суспільного устрою. І хоча таке суспільство може виявити за потрібне застосовувати свої правила поведінки для захисту себе від зруйнування: не суспільство створює доречні для себе правила, а правила, застосовані на практиці кількома людьми й потім наслідувані багатьма, створюють суспільний устрій конкретного типу.

Висновки

Розпочаті зусилля в українському суспільстві щодо розвитку демократичних інституцій повинні відповідати відповідному попиту на такі реформи, який йде знизу від народу. Інституції не можуть розвиватися в вакуумі. Поява такого попиту займає певний час і часто-густо вимагає радикальної зміни стимулів, образу мислення і досвіду. Як зазначають зарубіжні вчені, “потреба в інститутах ринку виникає тим скоріше, чим жорсткіше проводиться політика макроекономічної стабілізації, створення ринків і розвитку приватного сектору” [8, 120]. На моє переконання (з проаналізованого вище), така позиція для нашої ситуації є неприйнятною. Ці знаряддя ефективні тільки в тому суспільстві, в якому вже існують ринкові інститути і де історично склалася система інститутів, які здатні цивілізовано регулювати людську взаємодію, а не в тому, де вони тільки починають виникати.

На прикладі країн з ринковою економікою все частіше приходиться переконуватися в тому, що перехід до ринку вимагає не тільки добре продуманої соціально-економічної політики, але і надійних інституцій, необхідних для її реалізації. Ними є добре розроблені закони на основі національних традицій, культури та ефективні засоби їх втілення. Це дозволяє встановити і забезпечити дотримання загальних правил гри, надає визначеності між особистісним відношенням, сприяє росту ефективності і боротьбі із девіантними формами поведінки. В результаті суспільство може

зосередити свої головні зусилля на досягненні трансформаційних завдань, які стоять перед ним.

Сучасні економічні інститути є необхідною, але не достатньою, умовою добробуту і благополуччя соціуму; вони можуть ефективно функціонувати тільки в поєднанні з визначеними традиційними суспільними і етичними нормами, які формують мотиваційну основу, економічної поведінки людини. Як влучно пише про це Ф. Фукуяма, „...хоча формальний закон, а також сильні політичні та економічні інститути є необхідними, самих по собі їх іще недостатньо для того, щоб гарантувати прогрес сучасного суспільства. Нормальна робота ліберальної демократії завжди залежала від наявності певних культурних цінностей, які визнаються суспільством” [17, 22].

Можна констатувати, що в самій постановці проблеми інституційної трансформації перехідного суспільства, вихідним історичним фактом є загальна або систематична за своїм змістом патологічна соціокультурна криза радянського суспільства, яка успадкована сучасним українським суспільством.

Соціокультурний підхід дає змогу зрозуміти існуючі соціальні негаразди через розуміння суспільства як єдності культури і соціальності, які створюються діяльністю людини. Під культурою в цьому випадку розуміється сукупність способів і результатів діяльності людини (як матеріальних, так і духовних – ідеї, цінності, норми, зразки), а під соціальністю – сукупність відносин кожної людини або соціального суб'єкта з іншими суб'єктами – економічних, соціальних, ідеологічних політичних відносин, які формуються в процесі діяльності.

Головний зміст трансформації українського суспільства, на мою думку, полягає в диференціації існуючих і виникненні нових соціальних і ментальних структур, які могли б забезпечити нову антропосоцієтальну відповідність. При своєму завершенні трансформація встановлює новий соціокультурний баланс, після якого настає довготривалий етап інституалізації нового типу суспільства. В сучасному українському суспільстві (і в економічній сфері, в тому числі) дедалі більшого розвитку повинні набувати такі соціальні структури, які дають змогу людині більш повно реалізувати принцип індивідуальної свободи, розкриття особистих здібностей. Людина, за таких умов, стає одиницею суспільних дій. Така багатоманітність ускладнює суспільне життя, надаючи соціальній інтеграції нових ознак – ознак конструктивної плюралізації і консолідації в світову спільноту.

Перспективи подальших наукових досліджень – аналіз формування економічних інститутів сучасного українського суспільства в умовах глобалізації.

Джерела

1. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.1 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2000. – 864 с.
2. Лоусона Т., Гэррод Д. Социология. А-Я: Словарь-справочник / Пер. с англ. К. С. Ткаченко. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 608 с.: ил.
3. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.
4. Кравченко А. И. Социология: Учебник для вузов. – М.: Академический Проект, 2001. – 2-е изд., перераб. и доп. – 508 с.
5. Норт, Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюба. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
6. Веблен Т. Теория праздного класса. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с.
7. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Междунар. Отношения, 2003. – 256 с.
8. От плана к рынку. Отчет о мировом развитии / Под руков. А. Герба. – 1996. – Вашингтон: Всемирный банк, 1996. – 311 с.
9. Економічні та гуманітарні проблеми розвитку суспільства у III тисячолітті. Зб. наукових праць. – Рівне: “Тетіс”. – 2000. – 720 с.
10. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция / Научное редактирование и вступительная статья В.С. Катькало; пер. с англ. Ю.Е. Благова, В.С. Катькало, Ю.Ф. Федотова, Н.Н. Цытович. – СПб: Лениздат; CEV Press, 1996. – 702 с., ил.
11. Коломойцев В. Е. Універсальний словник економічних термінів: інвестування, конкуренція, менеджмент, маркетинг, підприємництво. Навчальний посібник. – К.: В-тво „Молодь”, 2000. – 383 с.
12. Фишер С, Дорнбуш Р., Шмалези Р. Экономика : Пер. с англ.. со 2-го изд. – М.: “Дело ЛТД”, 1993. – 864 с.
13. Словник термінів ринкової економіки. – К.: Глобус, 1996. – 288 с.
14. Козловски П. Этика капитализма (с комментарием Дж. Бьюкенена); Эволюция и общество: Критика социобиологии. – СПб.: Экономическая школа, 1996. – 158 с.
15. Мизес Л. Социализм. Экономический и социологический анализ. – М.: «Catallaxy», 1994. – 416 с.
16. Сакс, Джері; Пивоварський Олександр. Економіка перехідного періоду: Уроки для України. – К.: Основи, 1996. – 345 с.
17. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Пер. с англ. Под общ. ред. А.В. Александровой. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474.

Стаття надійшла 25.02.2005 р.